

'להיות כאן ילד' – בארץ ישראל בשנות הארבעים במאה ה-20

חיים גרוסמן

מבוא

הילדות בארץ ישראל בימי המנדט כללה גם עולם נרחב של תוצרי גרפיקה ואמנות שימושית שהפיקו המבוגרים ושימשו את הילדים בארץ. כרזות, בולים, איגרות ברכה ודגלים, דפי צביעה וחוברות עבודה, משחקים וצעצועים – כל אלה יוצרו כאן ביזמת קרן הקיימת לישראל ובידי יצרנים פרטיים. הם יצרו עולם ילדות צבעוני וגדוש מסרים וכוונות טובות. במאמר זה נבקש להציג את תוצרי התרבות הפופולרית שאכלסו את עולם הילדים בארץ ישראל בשנות הארבעים של המאה ה-20, לבדוק את תוכניהם ואת משמעותם ולנסות להעריך את חשיבותם ואת השפעתם על ילדי העת ההיא.

יצרנים, מוצרים וקהל ילדים

המחלקה לנוער של קרן קיימת לישראל ותוצריה ו'מועצת המורים למען קק"ל' היו נדבך מרכזי בהבניית תרבות הילדים הציונית בארץ ישראל.¹ הן הפיקו חומרים רבים, ובהם חוברות ומקראות בגנים ובכתי הספר, ולצדן בולים, פנקסים, תעודות שי, תמונות וכרזות לקישוט. חומרים אלה לא שימשו ללימוד בכיתה כמו הספרים והחוברות, אך היו נדבך נוסף בהמחשת האידאה הציונית כפי שהציגה בקק"ל: ארץ עבר מתחדשת, זרועת תלמים, יישובים נבנים וילדים נוטעים ושרים.²

תוצרי תרבות אלה של גרפיקה ואמנות שימושית היו ביטוי של האידאה החברתית.³ הם שימשו ילדים בני כל הגילים, והציגו כולם משמעות אידאית דומה. לקטנים שימשו שעשוע ועיסוק קופות קק"ל, הבולים והפנקסים להדבקת הבולים, התמונות לעיטור

1. על התפתחות 'מועצת המורים למען קק"ל' ראו סיטון, חינוך ברוח המולדת, עמ' 13-37; בר-גל, סוכנת תעמולה, עמ' 41-43.

2. על זהות בין מעצבי תוצרי קק"ל ומפיקיהם לחברי 'מועצת המורים' בימי המנדט וגם בעשור הראשון של שנות המדינה ראו סיטון, שם, עמ' 207-209.

3. על משמעות הגרפיקה כהצרנה (פורמליזציה) של אידאה חברתית ראו דונר, לחיות עם החלום, עמ' 13; ארבל, כחול לבן, עמ' 8. על חשיבות הדימוי החזותי ראו עזריהו, בעיני המתבונן, עמ' 134. על אובייקטים המגלמים מסורת (או אידאה) כמו גם אמצעים להצגת שינויים במסורת זו ראו לידס-הורוויץ, סמיטיקה, עמ' 141.

ולצביעה ותעודת השי ליום ההולדת, והם הציגו תמיד את עולם הערכים הלאומי בצורה ובצבע (ראו באיור 1). לגדולים יותר שימשו חפצים אלה להכרה מורכבת של המשמעות הציונית הנבנית בארץ ולחומרים שנגזרה מהן משמעות ביצועית של הבאת התכנים אל המשפחה ואל המרחב הציבורי, של איסוף תרומות, של מבצעי נטיעה ושל סיורים להכרת הארץ.

לצד חומרי קק"ל הלכו והתרבו תוצרי ילדות (משחקים, צעצועים וחוברות צביעה וגזירה) מתוצרת יצרנים פרטיים, שרובם החלו לפעול כאן בארץ ישראל והושפעו מהרי הסביבה האידאית (ראו באיור 2). קק"ל שימשה פעמים רבות ערוץ תיווך בין היוזמים בארץ לילדים, וכך נמנעה מסיכון כלכלי ועדיין קיבלה תוצרים לילדים שהציגו את העולם האידאי הצבעוני שכיוונה אליו.⁴ בהשראת קק"ל ותוצריה הגרפיים, הפיקו היצרנים הללו תוצרי תרבות עם מסרים לאומיים דומים, ועשו גם הם לחפצון האידאה הלאומית.⁵ לרשות הילדים עמד שלל משחקי קופסה ומשחקי קלפים, צעצועי עץ ומתכת, חוברות ודפים שהרחיבו את העולם ההרמוני ההוא, הצבעוני והחד-משמעי לילדי התקופה.⁶

הילד העברי בשנות השלושים והארבעים היה מוקף במרחב הכיתה וגם במרחב האישי של ביתו חלוצים ובונים, יישובים נבנים וארץ ישראל פורחת. הכרזות, החוברות, התעודות והציורים שיקפו מציאות אידאית, ובה במידה הבנו מציאות שהנחילו הילדים לעצמם ולסביבתם (ראו באיור 3).⁷ הילדים, שאליהם כוונו תוצרים אלה, ניבטו משלל תוצרי הגרפיקה של קק"ל והיצרנים הפרטיים. הם תמיד היו ילדה וילד ברוח השנינות הסוציאליסטית, שמראם 'אירופאי' במאפייני הדמויות ובפרטי הלבוש. הם 'פעלו' בעיקר בחוץ, מוקפים 'טבע', כיאה ל'צברים', ועסקו בטיוול בארץ, בנטיעה ובכניין, חמושים במעדר, בקלשון ובטורייה. מעטים מילדי הארץ נראו כך ממש, אך הגרפיקה ציירה את 'הרצוי הציוני' והנחילה אותו לילדי התקופה (ראו באיור 4).

4. על התנהלות קק"ל כמתוכתת בין היצרנים שהבליטו בתוצריהם את מטרותיה לקהל היעד הילדים, ראו בר-גל, סוכנת תעמולה, עמ' 111.

5. על אבחון התרבות שאחד מהיבטיה הוא חפצון אידאה, ראו שורסון, תרבות.

6. על העולם המאורגן, התמים וההרמוני ראו אלמוג, משחק שנשחק, עמ' 40.

7. ראו אצל אפדוראי, ערכים, עמ' 77; לידס-הורוויץ, סמיוטיקה, עמ' 28. על המשמעות המסופעת של אובייקט הקושרת יחסים בין יצרן לבין צרכן באמצעות האובייקט טעון המשמעות ועל משמעויות הפוסטר כביטוי ל-post – הבא אחרי, כביטוי לעשייה או לתודעה הבאה בעקבות הפנמת המסר בכרוזה ראו למשל אצל עפרת, פוסטר ציונות, עמ' 12. על הערכת המיזם האסתטי-ציוני של 'בצלאל' כמעריך מגדיר זהות ומבנה זהות ראו אצל חניסקי, רוקמות התחרה, עמ' 198. המיזם הגרפי של הקק"ל הפיק תוצאה דומה, וראו בהקשר זה אצל ברקוביץ, תרבות ציונית, עמ' 166-167, שהעריך כי לחומר הגרפי הייתה השפעה רבה על הבניית התודעה הציונית.

קול קק"ל

במהלך שנות השלושים גבר הצורך בתוצרים הגרפיים בשל הגידול במספר הילדים, אך מספר היצרנים הפרטיים עדיין היה מועט. מאחר שהתכנים שיצרה קק"ל הבנו סינתיזה תרבותית יהודית-ציונית, הם הונחלו במערכת החינוך, ורוב חומריה הופצו דרכה בשמשם את המורים ואת התלמידים.⁸ הפעלת מהלכים אלה לא נתקיימה רק בין כותלי המוסד החינוכי אלא המשיכה והתגלגלה גם אל המרחב הציבורי ואל בין כותלי הבית.⁹

קופת קרן הקיימת הייתה מכשיר מרכזי בהבניית הפולחן הלאומי והייתה סמל ציוני בזכות הטקסים החגיגיים ומהלכי היום-יום שנקשרו בה (ראו באיור 5).¹⁰ הקופה, שהייתה אבזר מרכזי ב'פינת קק"ל' בכל כיתה, שימשה לטקסי התרומה שהתנהלו בכל יום שישי ובכל ראש חודש. "ילדים – אמרו התורנים – ערב ראש חודש היום. זכרו מחר חג [...] למחרת בבוקר מיהרו הילדים לבית הספר, נכנסו לכיתתם קשטו אותה והתחילו לשיר: בא ראש חודש [...] זה היום לנו קודש בו נגילה ונשמחה הקופסה היום נפתחה".¹¹

ה'קופסה הכחולה' הייתה מכשיר בידי הילדים להפצת המסרים הציוניים במהלך מבצעי ההתרמה ברחוב, שבלטה בהם רצינות הילדים ויכולתם 'לשכנע' את קהל המבוגרים לתרום.¹² 'יום הסרט' – שסבב סביב אירועים ציוניים – הובלט באמצעות תו הנייר שענדו הילדים עצמם והצמידו גם לדרש בגדו של כל תורם (ראו באיור 6). כך נתחזקה השקפת עולמם הציונית של הילדים והונחלה בעזרתם למרחב הציבורי כולו.¹³ המסרים הלאומיים הונחלו באמצעות מערכת חגי ישראל – מיזם מרכזי של הקק"ל – שהבנתה מחדש את החגים בהוסיפה למצע התרבותי היהודי פולחנים ו'מסורות' ציוניות שהבליטו משמעויות חדשות.¹⁴ לצד התרומה והקופסה הכחולה,

8. על הציונות במקראות לבתי הספר בשנות השלושים והארבעים ראו למשל אצל דוד, פסלי פניה, עמ' 163-168, 179-185, 191-194, 203-206, 209-211.

9. על המגמה החינוכית לכוון את הפרקטיקה התרבותית מבית הספר לבית ההורים ראו בר-גל, סוכנת תעמולה, עמ' 185.

10. על רעיון הקופסה הכחולה והתפתחותו כגלגול של ה'פושקע' היהודית ולמגוון תוצרי נייר כנגד תרומה והתפתחותם כחלק מתרבות הקרן הקיימת ראו שטמפפר, קופות ארץ ישראל; על התפתחות הרעיון ראו גם אצל שיר, לשנת המאה, עמ' 46-47.

11. ראו 'המנון לראש חודש' אצל בר-גל, סוכנת תעמולה, עמ' 188; על הטקס המיוחד לראש חודש ראו גם אצל סיטון, חינוך ברוח המולדת, עמ' 145-147.

12. ל'פינת קק"ל' ולמרכזיות מצוות התרומה בכל יום שישי ראו סיטון, שם, עמ' 142-143, וראו גם אצל בר-גל, שם, עמ' 180-183.

13. על חשיבות בול וסרט חזה במסגרת 'יום סרט' ככלי להבניית תודעה ראו איכנולד, מכאן הכל צומח, עמ' 28, וראו שם גם תמונת ילדים מתרימים. במסגרת תכנית הטלוויזיה 'מה היה' נזכר דוד טרטקובר בדברים והעריך כי המשימה הוטלה על ילדים בשל תמימותם המזדהה ובשל הקושי של מבוגרים לסרב להם.

14. לפי יעקב שביט, סוכני התרבות המגוונים לא היו צריכים 'להמציא' אפוסים לאומיים ולהפוך דיאלקט לשפה, אלא בעיקר לחשוף רבדים תרבותיים רדומים ולהתאימם למשמעות אידאית חדשה. למאגר התרבותי היהודי

ששולבה בכל טקסי החגים, נבנתה מערכת מפורטת של טקסי חג. "חג ולא חגיגה בלבד" – ביארה שושנה סיטון את עמדת 'מועצת המורים', שביקשה להבליט את דיוקנו המיוחד של כל חג וליצור לו תוכן מפורט של הווי משמעותי שכל ילד וילדה משתתפים בו.¹⁵

היצרנים הפרטיים פעלו להרחיב את עולם המושגים הלאומי – על גיבוריו, סמליו ומראותיו – בתוצרים שהכינו לילדים. לכן איגרות ברכה המחישו ילדים נוטעים בט"ו בשבט ונושאי ביכורים בשבועות; דגל שמחת תורה הבליט טרקטור חורש על רקע נופי התיישבות ומגדל שמירה (ראו באיור 7); על רעשן של פורים עשוי פח, צוירה חבורת ילדים עליונים המשתעשעים בתעלולי התעמלות מתבקשים מילד עברי חזק וגיבור; איור 'לשנה הבאה בירושלים' בהגדת פסח לילדים הבליט ילד נוטע וילדה ההולכת אחר הצאן – ילדות עברית-תנ"כית מתחדשת. בכל התוצרים בלטה הוויית ה'אנחנו' – באנו, עלינו, שתלנו – המסתיימת לא פעם במעגל ריקוד משותף – סתם כך או טוב מכך: ריקוד סביב מדורת ל"ג בעומר, עשויה דיקט צבוע, המחברת עבר להווה (ראו באיור 8).¹⁶

נדבך חשוב אחר בהבניית הלאומיות היו השירים שחוברו ועודכנו כדי להעניק תנופה נוספת למפעל הלאומי. גם בעניין זה הייתה לקרן הקיימת השפעה רבה בהבניית מסורת מחודשת של חגים שנשזרה בשירים, והם נלמדו והופצו בקרב המבוגרים באמצעות הילדים.¹⁷ למקראות ולאוגדני השירים שהפיקה קק"ל נוספו שירים שנדפסו בגולה ושימשו גם בארץ, ובעיקר חוברות חגים גדושות סיפורים ושירים מאוירים לכל חג, שהפיצו כמה יצרנים (ראו באיור 9).¹⁸

משחקי טיול בארץ

בארץ ישראל התקיים מאבק לאומי למן ראשית הציונות, ונשזרו בו גם פרצי אלימות טרגיים של לחימה יהודית-ערבית. בימי המנדט לא היה להוויה זו ביטוי בתוצרים לילדים משום שאירועים אלה התקיימו לפרקי זמן קצרים ולא היו מציאות יום-יומית, ולכך נצטרף הרצון הממסדי, וחברו אליו ברצון גם היצרנים הפרטיים, למקד

כבסיס לשינוי, התאמה וחידוש משמעות ציוני ראו שביט, עבודת הקולטורא, עמ' 144.
 15. לפיתוח תרבות החג על ידי 'מועצת המורים למען הקק"ל' ראו בהרחבה אצל סיטון, חינוך ברוח המולדת, עמ' 141-171, וראו דוגמאות והצעות לתכניות חגים בהוצאת 'מסדה' אצל בליך ואחרים, ספר המסיבות.
 16. להוויית ה'אנחנו' ולהשתקפותה בתוצרי התקופה ראו שץ, מאדמה, עמ' 12-13.
 17. על 'השיר כמכשיר – מקרה הקרן הקיימת' ראו שחר, שיר, עמ' 138-141.
 18. על פעולת מערכת החינוך וסוכניה לעיצוב תרבות עברית באמצעות שירים ראו בהרחבה אצל שחר, שם, עמ' 248-250.

את החוויה המשחקית במפעל הציוני ובכוננו ולהציג הוויה מטיילת בארץ, מיישבת ובונה (ראו באיור 10).¹⁹

בשנים ההן פרסם עיתון 'דבר' כתבות מצולמות שהפיקה קק"ל, והציגו בעיקר ארץ נבנית.²⁰ קק"ל הדפיסה והפיצה מספר רב של גלויות נושאות תצלומים שהציגו בניין יישובים ברחבי הארץ. החברה ליצור גלויות 'פלפוט' השתמשה בצילומי קק"ל בלא תשלום והפיקה גלויות ואיגרות ברכה רבות שהוצגו בהן חלוצים ויישובים נבנים. מראות אלה יצרו מעין טיול חזותי בנופי הארץ וחזיקו מראה מציאות רגועה גם בימי מאורעות.²¹

הטיול בארץ היה חלק חשוב מידיעת הארץ והפך את ארץ ישראל ממשו מופשט וסמלי למהות ראויה להיכרות. הרעיון להפוך את הטיול למשחק לוח הופיע כבר בשנות העשרים; גם כאן הייתה קק"ל בבחינת מורת דרך ראשונית, וב-1929 הפיקה את המשחק 'אעברה נא בארץ' (ראו באיור 11). קק"ל, שהתמקדה בדרך כלל רק בפרסום תוצרים גרפיים – גם מאחר שמשחקי ילדים הופקו בארץ בידי יצרנים פרטיים אחרים – הכינה את המשחק בשל רעיון גאולת הארץ, שייצג את תמצית מהות עשייתה. את המפה צייר נחום גוטמן, והטיול בארץ זימן לחמישה 'מטיילים' יהודים מסע מקיף ב-101 נקודות יישוב, שסופו המנצח בפסגת החרמון.²²

'טיול בארץ' באמצעות כרזות הקק"ל וקרן היסוד, שהיו מצויות בכל מוסד חינוכי, הציג את 'ארץ חמדת אבות' כמרחב המאוכלס בדמויות כמו תנ"כיות הסובבות בארץ שכל כולה תלמים. נוספה לכך ההשפעה של תוצרי הקישוט הרבים ממתכת, מעץ ומבד, שהופקו בשנים ההן למבוגרים. כדים, צלחות קישוט ותמונות הציגו מראות מצוירים של נערה נושאת כד, של רועה ועדרו, של גיבורי התנ"ך ושל נופי התנ"ך, כדי לחזק מראה עברית-תנ"כי, ועליהם נוספו כרטיסי איסוף ומשחקי קלפים שהדגישו 'יציאת מצרים ציונית' (ראו באיור 12).²³

עולם חזותי דומה הציג גם בנימין ברלוי במשחקי לוח, במשחקי קלפים ובספרי ילדים. הוא ייצר והפיק יותר מ-250 משחקים וספרי ילדים שתמציתם טיול צבעוני

19. על ניתוח יצרני התרבות וסוכני התרבות הלא-רשמיים ששימשו לבניית קוד חינוכי-ציוני ראוי ולאבחונם ראו שביט, הרובד התרבותי, עמ' 330-331. וראו בהקשר זה את הפרק 'סוכנים ומנגנונים של חברות לאומי' אצל אלמוג, הצבר, עמ' 52-97; סיטון, חינוך ברוח המולדת, עמ' 175-189.

20. על דימוי המרחב הציוני גם בימי מאבק בערבים ראו בר-גל, סוכנת תעמולה, עמ' 176-179, 180-183; על מסרים דומים במשחקים מתוצרת בנימין ברלוי ראו בהרחבה בהמשך אצל טרטקובר, טיול בארץ, עמ' 56-100.

21. על מראה גלויות ואגרות ברכה ראו סלע, צילום בפלסטין, עמ' 149-162.
22. על משמעות המפה שהפכה למשחק של קק"ל ראו בר-גל ועזריהו, על המפה, עמ' 43-44. את לוח המשחק שצייר גוטמן ראו אצל גרוסמן וגרנות, על המפה.

23. על 'יציאת מצרים ציונית' במשחקי הילדים ראו אלמוג, משחק שנשחק, עמ' 36-37, וראו בהרחבה אצל ארבל, כחול לבן בצבעים, עמ' 56-83, על 'ארץ חמדה' תנ"כית-חלוצית. ראו גם ייצוגי 'כמו תנ"ך' בשלל חפצי אמנות שימושית אצל כנען קדר, ארץ חפץ, עמ' 104-143; גרוסמן, לראות את התנ"ך.

מחודש בנופי ההווה הציונית על מרכיביה האנושיים, ההיסטוריים והגאוגרפיים.²⁴ המציאות שהוצגה על גבי לוחות המשחק הציוני, הבליטה את האתנוצנטריזם שאפיין את האמנות השימושית, והיה למעשה מאפיין שכיוון את כלל השיח הציבורי בימי המנדט.

משחקיו של ברלוי לקחו את המשחק הציוני הצעיר ל'טיול בארץ' – הכרת המרחב הציוני, הזדהות עם המתפתח במרחב זה וחיבורו לימי עבר תנ"כיים ולגבורת ימי בית שני באמצעות שיבוץ שמות מקראיים ליישובים ולחבלי ארץ (ראו באיור 13). המשחקים נעו על פני מפת משחק צבעונית באמצעות 'חיילים', ומימשו את המצווה הציונית-תנ"כית המתחדשת של 'קום והתהלך בארץ' כדי 'לבנות ולהיבנות בה'.²⁵ לוחות המשחק כיוונו את הילדים המשחקים לקוד הראוי בעיני המבוגרים, של ידע אידאולוגי שהונחל כמעט בדרך אגב באמצעות תמונת מציאות צבעונית ומתקתקה של סמלי מראה של עם וארץ, שכיבושה באמצעות חיילי המשחק יצרו מציאות ילדותית מעצבת.²⁶

את משחק 'טיול בארץ' משנת 1936 הציג היצרן כ"משחק עזר לידיעת הארץ". ידיעת הארץ, שאינה מבקשת בהכרח דיוק גאוגרפי – וודאי שלא דיוק פוליטי – אלא מתמקדת בחינוך המשחק. המפה העברית 'עצמה היא המסר המבקש להדגיש בשפה העברית מקומות ואתרים היסטוריים שביטאו את העבר היהודי של נוף ההווה הארץ-ישראלי.²⁷ ללוח המשחק נוסף סביבון המשמש לקביעת מהירות התנועה על פי מפתח הציורים שעיטרו אותו, והרי לכם גם תזכורת משחקית למורשת יהודית של גבורה ומאבק לעצמאות הנקשר למפת המשחק ולנופיה (ראו באיור 14).²⁸ משחק קופסה אחר, משנת 1941 – 'אנו עולים הגלילה ויורדים לים המלח' – הגדיר את משימת המשחק ואת גבולותיה הגאוגרפיים. בכל משחק היה צריך להעביר שלושה 'חיילים' על פני מסלול מסומן שהוליך צפונה ודרומה. הציורים על מפת המשחק הבליטו את ירושלים, הנקשרת לעבר המקראי, את האריה של תל חי, המסמן גבורת הווה מעצבת גבולות, ואת ים סוף, התוחם מדרום עתיד טריטוריאלי של נגב ישראלי (ראו באיור 15).

24. לתולדות בנימין ברלוי ולמעפלו בתחום המשחקים ראו אצל טרטקובר, טיול בארץ, עמ' 13-31; טרטקובר,

ארץ ישראל. וראו גם על אופיים האידאולוגי הלאומי-ציוני של משחקי הילדים אצל להב, משחקי ארץ ישראל.

25. על תפקידי מפת המשחק ועל ניתוח מרכיביה האינפורמטיביים והחזותיים ראו אלמוג, משחק שנשחק, עמ' 34-39.

26. לחוויית הטיול בארץ ומשמעותיותו במציאות ציונית חדשה ראו יעקובי, טיולים. לחוויית הטיול באמצעות הטיול על פני לוח המשחק ראו שץ, מאדמה, עמ' 47.

27. לניתוח המסרים הציוניים שעלו מלוחות מפות המשחק לילדים ראו בר-גל ועזריהו, על המפה, עמ' 48-50.

28. בהקשר של מורשת חנוכה המשתלבת באתוס ארץ ישראל החלוצית על יהודה המכבי המהלך בארץ ומעניק את חרבו לילד מתי, מושיע שממות הנגב ראו בשכועון לילדים 'הארץ שלנו', 17 בדצמבר 1957.

המשחקים שהמחישו את זכותנו על הארץ והדגישו אותה, לא כללו כל אזכור למאורעות הדמים בשנות השלושים, שזכו ברוח האידאולוגיה המכוונת רק לביטוי חזותי של חומה ומגדל שמירה, כתזכורת ממחישה למרכזיות ההתיישבות בהתוויית גבולות פוליטיים בעתיד.²⁹ ביטוי לימי המאורעות הוצג בפני הילדים רק בכרטיסי האיסוף של סדרות צילומים שהפיקה חברת 'דובק' לייצור סיגריות, והיו לאלבומי תמונות (ראו באיור 16).³⁰ כמו חברות הסיגריות האחרות בארץ בשנים ההן, הפיקה 'דובק' סדרות תמונות, והן הודבקו באלבום מיוחד בידי ילדים אספנים והוריהם. ההורים הם שעישנו כמובן, אך הילדים הם שהוציאו לפועל את מפעל האיסוף והם שנשאו במלאכת ה'החלפות' שנדרשה למילוי האלבום. ילדי התקופה אף יודעים לספר על רבון הוריהם להחליף את הסיגריות שעישנו מתוצרת מסוימת לטובת תוצרת מפעל אחר, שהפיק גם הוא תמונות לאיסוף.

התמונות, מחיי המפעל הלאומי-ציוני וגיבוריו, הציגו גיבורי ספורט בארץ ישראל לצד מראה נוטרים עבריים על נשקם וכלי רכבם, ונתנו ביטוי לגאווה העברית בדמות היהודי החדש בארץ – איש שרירים האוחז גם בנשק בהדרשו לכך. גם אם היה במראות כדי להזכיר את המאבק היהודי-ערבי שהתרחש בארץ, נשמר הקו השיווקי-אידאולוגי של הצגתו המשגיבה של הצד היהודי-ציוני מול יריב עלום מראה.³¹

משחקי מלחמה

ארץ ישראל הוצגה בפני הילדים המשחקים בעיקר כשדה קרב במחוזות גבורת עבר של ימי התנ"ך ומלחמות המכבים, שהעניקו הכשר לקו לאומי מתמשך של 'בימים ההם בזמן הזה'.³² ואולם מלחמת העולם השנייה בוודאי העסיקה את ילדי ארץ ישראל בשנות הארבעים. המלחמה, לפחות עד אוקטובר 1942, עת נבלם ונהדף הצבא הגרמני במדבר המערבי, תפסה נתח של ממש מהשיח הציבורי. הגיוס המוגבר של בני היישוב ובנותיו לצבא הבריטי הביא את המלחמה כמעט לכל בית והפך את אירועיה לחוויה משפחתית מרכזית אצל ילדים רבים.

29. ראו למשל את לוח המשחקים 'ביתנו' ו'אנו בונים את ארץ ישראל' ואריותו בתוך טרטקובר, טיול בארץ, עמ' 94-97 ובאיור 23 להלן. מגדל השמירה מופיע רק כרקע להתרחשות המרכזית, שהיא המשך בניין הארץ גם בימי מאורעות.

30. למראה כריכת אלבום 'משמר וספורט' ולמראה צילום המודל לעיצוב הכריכה ראו גם טרטקובר, פרנץ קראוס כרזות, עמ' 10-11.

31. ראו למשל אצל שץ, תוצרת הארץ, עמ' 20 על אלבומים נוספים שהיו חלק מקו שיווקי מקובל בארץ בשנות השלושים והארבעים. דיון באסטרטגיית השיווק של חברות הסיגריות, שהדגישו קו של לאומיות אתנוצנטרית, ראו ברוך, עשן בעיניך.

32. על חיבור גיבורי עבר והווה לשלשלת אחת של אנשי ארמה, הנלקחים בדרך כלל מאחורי המחרשה, ראו אלמוג, משחק שנשחק, עמ' 75-81. על הקשר החזותי שנרקם בין יהודה המכבי לדמויות המופת הציוניות – החלוץ האוחז גם בשלח ולימים החייל הצה"לי – ועל ביטוייו באמנות השימושית ובתוכה גם במשחקי ילדים, ראו גרוסמן, יהודה המכבי.

דיווחים על המלחמה התפרסמו בכל יום בעיתונות היומית והופיעו בהרחבה גם בשבועונים לילדים, שהקפידו לעדכן את קוראיהם בהתפתחות המלחמה ואף במר גורלם של היהודים באירופה הכבושה בידי הנאצים. לכך הוסיפו כמובן חיילים רבים בני מגוון לאומים שסבבו בארץ, הציתו את דמיון הילדים והיו מקור להמון 'מציאות' חייליות.³³ כל אלה בלטו עוד יותר על רקע המרחב הציבורי, שהיה גדוש שפע כרזות צבעוניות שקראו לגיוס לצבא הבריטי (ראו באיור 17).³⁴

ילדים רבים חוו את מהלכי המלחמה באמצעות מפות שעליהן דגלים וחצים, שהונעו בידי המבוגרים שביקשו 'לשחק במלחמה' ולשחזר את מהלכיה.³⁵ כפועל מתבקש הכינו הילדים מחברות מיוחדות, גזרו והדביקו בהן את תמונות המפקדים הלוחמים – הטובים והרעים – וכתבות עיתון שבהן תוארו התפתחות המלחמה והישגי בנות הברית.

חיילי משחק מעופרת ואף כובות בדמות טייס וימאי 'מקומיים' נמצאו כאן לרוב ויוצרו בידי כמה יצרנים בארץ.³⁶ עם כל זאת בלט הניסיון להציג את המלחמה מזווית לאומית מקומית שבמרכזה החייל העברי – יהודי הנמצא הרחק בחזית ומכוון גם משם את הילדים לתרומה ראויה למולדת.³⁷ 'אבא התגייס' של לוי קיפניס שיבץ לילדים הקוראים שלל מסרים ומשימות: "איתן ואפרת החליטו יום אחד להתגייס [...] אנחנו רוצים להתגייס כמו הגדולים – אמרו [...] חייך הפקיד של הלשכה, ליטף אותם על הלחי ואמר: מי לנשק ומי למשק. כל הגדולים הלכו למלחמה [...] ילכו הקטנים לעבוד במשקים. וכך היה".³⁸

גם משחקי הקופסה הרחיקו את המלחמה האמתית וצבעו אותה כאירוע צבעוני, מרוחק ומדומיין. משחקים כמו 'על הים', ו'מלחמה לדגל' מתוצרתו של ברלוי, הציגו מראה סטראוטיפי של שדה קרב, שלא תאם מציאות אמתית של לחימה באירופה או במדבר המערבי. המשחק המפורסם יותר מתוצרתו, 'על המשמר', משנת 1943, הזכיר גם הוא בדוחק אירועי מלחמה אמתית. מראה מטוסים שחגו ממעל, ייתכן שאזכרו הופעת מטוסי קרב איטלקיים בשמי הארץ; ייתכן שמראה המבצר המותקף

33. כסיפורי מבוגרים רבים שהיו ילדים צעירים בשנות הארבעים נשתמר זיכרון החיזור הנלהב אחר החיילים הבריטים, שנהגו לחלק לילדים תמונות וכרטיסי איסוף שצירפו היצרנים לקופסאות הסיגריות ומוצרי המתיקה.

34. ראו למשל כרזות גיוס של האחים שמיר בתוך דונר, גרפיקה עברית, עמ' 27-29.

35. ראו תיאורו של עוז, סיפור על אהבה וחושך, עמ' 30, 34, כשגם מראה מלחמה עולמית מדומינת תורגם למושגים מקומיים של חצר תל חי – כוח עברי מנצח.

36. למשחקים ולצעצועי חיילים שנעשו בארץ בזמן המלחמה ראו קטלוג החלפות, עמ' 60-65.

37. על מלחמה בספרות הילדים בשנים אלו ראו דר, ומספסל הלימודים, עמ' 115-134.

38. קיפניס, אבא התגייס.

רימז לחומות ירושלים, אולי כדי להבליט עוד יותר מלחמה דמיונית מרוחקת מעולמו המשחקי-דידקטי של הילד העברי (ראו באיור 18).³⁹ משחק לוח אחד בלבד ('מלחמה' - יוצר בידי יצרן אלמוני) קירב את המלחמה במעט, מכוח תוספת ציור היטלר ומוסוליני על לוח המשחק הצבעוני הגדוש טנקים אניות וחילי רגלים, אך גם בו אין מפת המשחק מבטאת זירה גאוגרפית מדויקת אלא מרחב משחקי שבו מסלול משבצות לתנועה בדרך אל הניצחון (ראו באיור 19).⁴⁰ גם ה'הוראות' וה'הנחיות' למשחק, בנוסח: "הוא משתתף במלחמת כידונים אוסטרלית" או "הוא לוקח את היטלר בשבי", לא שינו בהרבה את פני המלחמה הצבעונית והמדומיינת שהוגשה לילדים במשחקים שיוצרו כאן בשנות המלחמה.

אף שהמלחמה הייתה חלק ניכר מן הדיון הציבורי, גם בעיתונות שכוונה לילדים היה מספר משחקי המלחמה שיוצרו מועט ומרחיק מזוועותיה, כמו גם בספרות הילדים ובכלל תוצרי התרבות הפופולרית לילדים בשנים ההן.⁴¹ מספר היצרנים שכיוונו תוצרתם לקהל הילדים לא היה גדול כמובן, ואלה שפעלו הושפעו מתוצרי הקק"ל וקרן היסוד, שחיקו מראות שלווים של המשך בניית המפעל הציוני.⁴² על אלה נוסף הקושי להתמודד עם עצמת המידע הקשורה לגורל היהודים במלחמה, שהיה כנראה הסיבה המרכזית להצגת מלחמה כאירוע צבעוני, מעט אקזוטי, הרחוק מן המציאות. גם משהתהפך הגלגל ובנות הברית החלו לנצח, בניצחונות נכרחה השואה היהודית, ומשחק מלחמה המסתיים בניצחון - כמקובל בסוגה זו - לא נתפס כאפשרי. משתמה המלחמה, שב המאבק הלאומי למלא תפקיד מרכזי. התבררות עצמת האסון היהודי ודאי עודדה התמקדות במאבק המקומי וגיבוריו להמשך בניית המולדת והשגת העצמאות.

בונים לנו מולדת

"מה צריכים לעשות ילדי ההווה?" שאלה ילדה בת עשר שביקשה לה חלק בבניין המפעל הלאומי במכתב ל'דבר לילדים', וכך השיב לה העורך: "בני העשר וכל הילדים בארץ ישראל, בין הבונים הם [...] בבנין זה של התרבות: השפה העברית, המנהגים בעבודה, בלימודים, במשחק ובשעשועים [...] בבנין זה עוסקים כל הילדים".⁴³ שוב לא היה די ב'מצוות' טיול בארץ שאפיינה את תוצרי המשחק של שנות העשרים והשלשים, אלא צריך גם לבנותה בשנות הארבעים, שנים שבהן "כל בית,

39. לבחינת לוחות משחקי מלחמת העולם השנייה ראו שן, מאדמה, עמ' 62; טרטקובר, טיול בארץ, עמ' 100.

40. ראו לוח המשחק אצל פיקל צברי, מ'בנה' לירושלים, עמ' 55.

41. הערך 'מלחמה' והיעדרה כמעט לחלוטין מתוצרי התרבות הפופולרית שכוונו לילדים ראו אצל שן, תוצרת הארץ, עמ' 61.

42. להמשך מגמת המוסדות הלאומיים להפקת תצלומי ארץ ישראל והצגתם שלווה גם בימים סוערים ראו אורן, צילום כחול-לבן, עמ' 126-127.

43. ראו משית, ילדות ולאומיות, עמ' 172.

פרטי כציבורי, קיבל ממדים חגיגיים: הוא זוהה עם תהליך בניין הארץ וסימל את תקוות העם⁴⁴ – והיא הונחלה כמובן גם לילדים. בניין הארץ הוצג לפני הילדים בתמונות ובבולי הקק"ל וחוזק באמצעות ספרונים, דפי גזירה ומשחקים.

את 'עלילות קפסון בן חיל' סיפר וצייר מרדכי ורהפט בספרון, והקדישו לילדי קיבוץ שריד (ראו באיור 20). "אלה הם תולדות בן חיל שנולד אי-שם בן ליל בכתה או בגנון ונקרא בשם 'קפסון'. קפסון יוצא לו לטיול בארץ נע לפה ונע לשם ומקים כהרף עין בעזרת שיירת קפסונים ישוב חדש: 'הוי, ברוכים תהיו אתם פה. בואו ונקים בטמפו עוד בטרם יאפיל כפר עברי פה בגליל"⁴⁵.

מסרים דומים הוקנו בשנות הארבעים באמצעות חוברות ציור. גם כאן הפיקה הקק"ל תוצרים מחנכים רבים, ובהם סדרת חוברות של 'הילד ומכחולו' שכללה 12 ציורים ממראות הארץ (ראו באיור 21). "והנה תיאור קצר של הציורים ותכנם", נכתב בחוברת, "רשאי אתה כמובן לבחור לעצמך צבעים ככל שתבחר אך זכור: תמונות מן ההווי בארץ, על הרוב, סגוניות הן". נושאים כמו 'הקיבוץ', 'ישן וחדש נפגשו', 'ריקוד תנ"כי', 'חגי ישראל', 'עגלת קרח' ו'קטיף תפוזים בשרון' הבנו את מראה המולדת הנבנית והעניקו מבט צבעוני נוסף לקשת הדימויים המקובלת של תיאור הארץ ועקרונות בונה.⁴⁶

דרך נוספת "להלך בשבילי הארץ ולבנותה", סיפקה הקרן הקיימת באמצעות סדרות הבולים שהדפיסה ופנקסי התרומה שהוקדשו לאישים ולאירועים בלוח השנה העברי, שכללו דפים להדבקת הבולים החדשים. דף בולים בכמה גדלים סיפר בתמונות על ארץ בבניינה (ראו באיור 22) לאיסוף באלבום ולהדבקה בפנקסי קק"ל שחולקו בכתי הספר. אל"ף היא אפיקים, דל"ת היא דגניה, יו"ד היא כמובן ירושלים, במראה חומת העיר העתיקה – כדי לחבר ישן וחדש לכדי סיפור לאומי אחד, ותי"ו היא תל חי של הארי השואג וסיפור גבורת ההתיישבות המעצבת גבול. איסוף בולים עזר לילדים להכיר את מפעל ההתיישבות בארץ וללמוד על מקומות יישוב חדשים, על נופים מגוונים בחבלי ארץ ועל אתרים היסטוריים.⁴⁷

מראשית הקמתה הנפיקה קק"ל אלפי בולים; מקצתם חד-פעמיים ואחרים הודפסו פעמים מספר בשלל גדלים, צבעים וערכים. הבנת ערך התעמולה של הבולים, שרובם הופק לטובת קהל הילדים, ההבנה שילדים מאבדים מהר עניין בבולים ובפנקסים ישנים ומצפים לבולים חדשים – והרצון להתחרות בלשכות ארציות בגולה שבקשו

44. לדימוי הבית כסמל ולחשיבותו בשנות השלושים והארבעים בתרבות הילדים ראו שץ, תוצרת הארץ, עמ' 24-25.

45. ראו ורהפט, עלילות קפסון.

46. ראו הילד ומכחולו, הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל, ירושלים תש"ז.

47. על בולי קק"ל כמקור לימוד ועיסוק לילדים ראו איכנולד, מכאן הכל צומח, עמ' 28; ברקלי, בולי הקרן הקיימת.

להפיק בולים מטעמן – הביאו את קק"ל בארץ ישראל להדפיס בולים ופנקסים רבים כדי לאפשר לילדים דרך נוספת "לגעת בארץ", כהגדרת יורם בר-גל.⁴⁸ "אנו בונים את ארץ ישראל", בישר גם ברלוי במשחק קופסה בראשית שנות הארבעים, שכלל לוח משחק, כרטיסי קרטון שצוירו עליהם בתים, מגדל שמירה ועצים למיניהם. הם הודבקו על קוביות עץ והועמדו על הלוח כדי ליצור ארץ בנויה לתפארה (ראו באיור 23). במשחק לא רק נבנתה הארץ אלא גם נבנו יכולות המשחקים בו, כפי שהתהדר היצרן ברף ההסבר שצורף:

משחק לבניה ולהתפתחות חושי הראיה והפעילות. לא בניה מלאכותית לפי דוגמאות, אלא התפתחות המחשבה והפעילות של המשחקים. בניה חופשית – סימטרית, הבחנת הצבעים, הגדלים, הבחנה ביען צורת קיבוץ למושבה וכו'. אלה הן מטרות המשחק הזה.⁴⁹

גם המשחק 'ביתנו' סיפק מטרה דומה של שותפות במפעל בניית הארץ (ראו באיור 24). במשחק זה הושג היעד באמצעות מגוון תרגילי חשבון. על לוח המשחק צויר הבית וסביבו נוף התיישבות; כל חלק מצויר צוין במספר. לפי היצרן, מטרות המשחק הן:

א. מטרה חינוכית – תרגילי חשבון שונים. ב. הכרת בעיית השיכון שהיא שאיפת כל אחד לבנות ולהשתרש בארץ. רכישת חלקת קרקע, בניה, נטיעת גינה מסביב וכו'.⁵⁰

לוחות גזירה משל פרץ רושקביץ ואחרים, שכללו ציורי בתים לגזירה ולהעמדה, 'בנו' את תל אביב – שהייתה הסמל הציוני לעיר עברית.⁵¹ עוד שותפו במפעל הבנייה גלויות, תמונות שצורפו לדברי מתיקה לרוב, איורי ספרים, חוברות וכריכת מחברות. נדמה כי כל אלה העלו את הילד העברי דרגה: לא רק בעל ידע המועבר לסביבתו אלא 'שותף פעיל' ורב-משמעות בבניין הארץ. "מה עליך לדעת על שאלת 'תוצרת הארץ?' " נשאל הילד ונענה על גב מחברת של שיוצרה בשנות הארבעים (ראו באיור 25).

כמה בתי חרושת יש לנו? – למעלה ממאתיים. כמה פועלים עובדים בהם? – כ-50,000 [...] כל המפעלים האלה ימשיכו לייצר, יתרחבו ויקלטו פועלים נוספים – אם יקנה כל אחד ואחד מאתנו את תוצרתם. ואם נקנה מתוצרת חוץ? – יסגרו בתי החרושת שלנו, פועלינו יהיו מחוסרי עבודה [...] לכן דע: אם תקנה סחורות מתוצרת

48. על מפעל קק"ל בהפקת בולים ומשמעותו ראו אצל בר-גל, סוכנת תעמולה, עמ' 71-80.

49. ראו טרטקובר, טיול בארץ, עמ' 96-97.

50. שם, עמ' 94-95, וראו גם על משמעות הבית בכפר אצל שץ, מאדמה, עמ' 52-53.

51. על העיר תל אביב ברף גזירה ראו שץ, תוצרת הארץ, עמ' 77.

חוץ – תגרום להרס הישוב. אם תקנה סחורות רק מתוצרת הארץ – תעזור בבנין מולדתנו (איור מחברת).

מולדת צריכה ילדים המשחקים ויודעים

אחת הדרכים המרכזיות להנחיל ידע לאומי עדכני הייתה באמצעות פרסומי הקרן הקיימת, שהפיקה וחילקה לתלמידים בכיתות הגבוהות פנקסים וספרונים שנדפסו כפרסומים מיוחדים או כשנתונים שעודכנו מדי שנה בשנה (ראו באיור 26). כאן הורחב המידע לבני הנוער וגם למבוגרים באותם תחומי העניין שכיוונו לקטנים יותר בציורים ותמונות, כדי ליצור ולקיים עולם אחיד למדי של מסרים לקטן ולגדול. 'מולדתי' – לנוער ולעם משנת תש"ז העניק ראשית לכול סקירה מפורטת על פועלה של ההסתדרות הציונית, המשיך במידע על ארץ ישראל במספרים בדיעוה מתחום ההתיישבות, הצומח והחי, התעשייה והחרושת ומחדשות וגילויים בארכאולוגיה המקומית. פרק אחר יוחד לעולם של אחרי המלחמה ולסדריו, לספורט, לאמנות ולספרות – מדורים שהציגו גם הם את התחום מזווית יהודית-עברית – וכן למשחקים, ואפילו 'מפי ילדי הארץ' לסיום: "עולה חדש" – מישוה שואל את איתן הקטן: בן כמה אתה ילד? איתן דופק שלוש פעמים במצחו כזוכר נשכחות ועונה בלשון הגדולים: אני שלוש וחצי שנים בארץ".⁵²

עוד טרחו המבוגרים להכין בעבור הילדים מגוון ספרונים מאוירים, ספרי חידות, דפי משחק וצביעה, משחקי רביעיות קלפים ומשחקי שיבוץ אותיות, שכיוונו כולם ללימוד העברית ולהנחלת הלשון (ראו באיור 27).⁵³ גם כאן בלט ברלוי, היצרן המחנך, ברביעיות כמו 'מן התורה', 'אבות' – אמרות משחק רביעייה, ו'פנינים' – אמרי תהלים. משנות השלושים נהנו ילדי הארץ מ'תגבורת' משחקים וצעצועים שהביאו עולים מגרמניה שברחו מאימי הנאצים. גם רוזה פרוידינטל, יצרנית מברסלאו, הייתה בעולים ההם, ופיתחה קו ייצור מיוחד של משחקים שנועדו להעניק לילדים היהודים בגרמניה מושגי יסוד ביהדות ובעברית. שאריות ממשחקים אלה הגיעו אתה לירושלים בשנת 1934, ובהם לוטו עברי ומשחק זוגות קלפים מאוירים תלת-לשוניים (עברית, אנגלית וגרמנית). על המשחקים היה לשדך את ראשית הפסוק להמשכו בדרך לאיסוף רוב צמדי קלפים מתאימים (ראו באיור 28).⁵⁴

גיבורי התרבות זכו בארץ ישראל לפרסום גם על כריכת המחברת. הם שיקפו עולם ערכים והיו דגמים לחיקוי. הם שימשו תוספת ו'חיזוק חינוכי' מודע לעולם המושגים

52. ראו בן-ישי, מולדתי, עמ' 219.

53. על מאמצי המוסדות הלאומיים להנחלת הלשון בימי המנדט ראו גרינצוויג, עברית, עמ' 28-29, וראו גם הערך 'יהודי' במילון הילדות בתוך שץ, תוצרת הארץ, עמ' 49.

54. ראו עמית, רוזה רוזה, עמ' 4-5.

והידע ששימש במערכת החינוך.⁵⁵ דיוקן חיים נחמן ביאליק, למשל, עיטר כמה שערי מחברות למן אמצע שנות העשרים, עת הגיע ארצה (ראו באיור 29). חשיבות המשוור ומרכזיותו בתהליך התחייה העברית – כמו גם דיוקנו המוכר – עשוהו למראה ראוי ביותר. ביאליק חיבר מילות ברכה לילדי ישראל, והן צוטטו על גב מחברת.

יצרן אחר פרסם את י"ל פינסקר, אבי 'אוטואמנציפציה', ואפילו מוריס הירש, יהודי יקר ופילנתרופ שהשקיע ממון רב במפעל ההתיישבות היהודי בארגנטינה, זכה ל'הכרה' על שער מחברת שעוטרה ברוח התקופה בקווי 'ארט דקו' (ראו באיור 30). דמויות מנהיגים וגיבורים ציונים שימשו גם את יצרני הממתקים בארץ.⁵⁶ בשוק המוצרים לילדים תפסו מוצרי המתיקה מקום נכבד, בימים שתודעת הנזק האפשרי לשיניים נתפסה כאיום סתמי בהשוואה להנאה מן הממתק והתועלת החינוכית הרבה שלצדה. כך נכתב ב'עתוננו' בתשרי תרצ"ו בפניה ל'ילד עברי בארץ ישראל': "הרחק ממתקי חוץ משפתך. כי ממתקיה מתוצרת חוץ זרה, לבנין ארצך כלענה היא מרה. אכלו ילדים ממתקי עלית [...] תלושי דגלים אם תאספו למשמרת, תהנו כפליים: משוקולד ומתנה למזכרת."⁵⁷

ואם ממתקים, הרי שראוי להוסיף נדבך חינוכי לאומי נוסף: ציור עטיפת הנייר של הממתק. כך מכרה חברת 'פרוגרס' הארץ ישראלית 'שוקולד טרומפלדור' (ראו באיור 31), כך שימש דיוקן הרצל לאיור עטיפת נייר לסוכרייה מתוצרת 'לוינשטיין את שולמן' מיפו, דיוקן הברון רוטשילד – לאיור עטיפת אריזה לסוכריות מתוצרת 'נועם', ואפילו הלורד בלפור היה ל'גיבור עברי' בעטיפת נייר לממתקים מתוצרתה.⁵⁸ עטיפות אלו חברו למשחקי רביעיות קלפים שהבליטו גם הם את גיבורי האומה. במשחק 'הספרן' למשל היו שמונה סדרות של ארבעה קלפים שיוחדו כל אחת לסופר עברי מפורסם, כללו את תמונתו והציגו רשימה של ארבע מיצירותיו. אספת את כל הארבעה, והרי לך סדרה אחת בדרך לניצחון במשחק. קלפים אלה השתלבו בתצוגה צבעונית של היסטוריה יהודית עברית נוסח 'עמנו' שהציג בתמונה ומלל למן 'בהיות עם' ועד 'התחייה הלאומית' (ראו באיור 32).

מימי ראשית ההתיישבות הציונית בארץ ישראל הייתה צמחיית ארץ ישראל נושא פופולרי למחקר, ללימוד וגם למשחק (ראו באיור 33).⁵⁹ המשמעות הסמלית הרבה של פרחי הבר כמוטיב מרכזי של ארץ ישראל, ציונית וחדשה, הומחשה בדימוי פרחי הבר לילד הציוני: יליד המקום, משוחרר ופראי, שהוכיח את הקשר בין אדמת הבור

55. ראו גרוסמן, פני מחברת, עמ' 88-94.

56. ראו גרוסמן, משהו מתוק, עמ' 101-108.

57. ראו שץ, תוצרת הארץ, עמ' 13.

58. ראו איורי ניירות העטיפה לממתקים אצל גביש, דפוס מונזון, עמ' 50-51.

59. על צמחיית ישראל ומשמעותיה הלאומיות ראו מישורי, שורו הביטו, עמ' 264-265; מישורי, ישראליות

זוהית, עמ' 4-14; מנור פרידמן, דם הכלנית, עמ' 36-41.

הבלתי-מעובדת ובין ילידיה, פרחי הבר שנולדו מתוכה, כמו גם הסמלה של הפרח לטבע המוגדר, המבוית והמתורבת, כפי שנדרש מפרחי הבר המגויסים בשירות המולדת.⁶⁰ כבר בראשית המאה ה-20 הסביר ד"ר מטמן, מייסד 'הגימנסיה העברית הרצליה', כי מאות שנים התרחק עמנו מכל מגע עם הטבע, ועכשיו, משהתחילו רבים מבני עמנו לשוב למולדת, ראוי לו לדור העברי החדש לצאת אל הטבע, להכירו ולקשור קשר של אהבה עם הארץ ועם נופיה.⁶¹ הווייה זו אף הבשילה ביזמת יהונתן אגוזי, מחנך ומורה לטבע בבית הספר 'בורוכוב' בגבעתיים, לכדי מבצע 'אות הצמח'. משנת תש"ו החלו לקיים בבית הספר מבחני זיהוי צמחים והענקת 'אות הצמח' למצליחים במבחן, על פי הדוגמה של מבחני הכושר והענקת 'אות הספורט' למצליחים בהם.⁶² כך דורבן הצבר להיכרות עם צמחי הבר, לעיסוק בהם ולידיעה מפורטת של מראם ותכונותיהם, והרבה לצאת אל הטבע ולהנציחו בכיתו גם באמצעות ייבוש פרחי בר בין דפי ספר אקראי. הקוד החינוכי חייב היכרות עם שם הפרח ועם תכונותיו, ולעזרת הילדים עמדו שפע פרסומים גדושי הסברים ובעיקר ציורי הפרחים השונים (ראו באיור 34).⁶³ אלבומי תמונות הארץ, ובהם גם פרחים שיובשו, היו חלק נכבד מתרבות המזכרות המקומית (סובנירים) למן שלהי המאה ה-19, ועליהם נוספו ספרי זיכרונות ואלבומי ילדים אישיים שקושטו גם בפרחים שיובשו והיו לתשתית הרעיונית שהולידה את רעיון 'מפעל פרח לילדי הגולה' של קרן היסוד למן הקמת המדינה.⁶⁴ היבט אחר של אהבת הארץ היה היכרות באמצעות ספרונים ותמונות עם עולם החי הסובב בה (ראו באיור 35). לויין קיפניס שאל בספרון חידות לילדים: "מי זה נושא ביתו על גבי ה_ _?"⁶⁵ היציאה אל הטבע הושגה והומחשה גם באמצעות הסתכלות במזג האוויר (ראו באיור 36). גם כאן תרם ברלוי, בדמות מחברת חקר גדושה טבלאות נתונים למילויי מדי יום ביומו ודף שבועי לסיכום מילולי ולציור אישי מדגים.

'סתם' משחקים

הילד העברי ראוי לו לשחק בחוץ ולהיות חזק וגיבור כיאה לילד היהודי החדש – תקוות עמו. '1000 משחק ומשחק', שפורסם בתש"ו ביזמת תנועות הנוער של 'הנוער העובד' ו'המחנות העולים', הבהיר את חשיבות 'משחקי חושים' ו'משחקי מחנה'. כך

60. ראו משיח, ילדות ולאומיות, עמ' 212-213.
61. ראו דברי ד"ר מטמן אצל מיכלסון ולפידות, מאה שנות, עמ' 14. על השיבה אל הטבע בתרבות הציונית ראו אצל אלמוג, משחק שנשחק, עמ' 252-256.
62. על מבצע 'אות הצמח' וגלגליו ראו לדני, אות הצמח, על פרטי המבצע ולשאלון המבחן ראו אוריס, עמ' 177-179.
63. על מדור קבוע בעיתונות הילדים ראו למשל אצל שמאלי, הצומח והחי.
64. על התפתחות תרבות אלבומי הפרחים המיובשים שהולידו את 'מפעל פרח לילדי הגולה' ראו אצל גרוסמן, ד"ש עם פרח, עמ' 128-133.
65. קיפניס, מי זה, עמ' 2.

מחדד המשחק את חושיו ומכשיר עצמו למשימות המורכבות המצפות לו. עוד הודגש, בהקשר ילדי הגולה שלאחר השואה, כי המשחק: "מחדש נעורים ואף מחזיר לילד שהגורל הרע לו – את ילדותו. מבחינה זו נועד לספר שלפנינו תפקיד גדול בחינוך ילדי הגולה בבואם אלינו".⁶⁶

לצד זה נתקיימה כמובן גם הוויה משחקית בתוך הבית. אפשר היה לשחק ולבנות מאבני בנייה עשויות פלסטיק קשיח, להרכיב קונסטרוקציות מתכת צבעונית מכלי משחק ה'טכנו' וה'מכנו' שהגיעו גם לארץ, להסתפק בלוח שעם שמסמרו אליו באמצעות פטיש עץ צורות גאומטריות בכמה צבעים כיד הדמיון. אפשר היה גם להעתיק תבנית סמל יהודי עברי לדרך קרטון כדי ליצור קישוט ראוי (ראו באיור 37). סתם מבנים, כלים, צורות וצבעים – ובכל זאת ברוח עברית חדשה, המחשיבה עשייה פיזית ועבודת כפיים מחנכת. עוד היה אפשר לצפות בסרטון מחנך או מבדר המוקרן בפנס קסם או לשחק 'טלפון שבור', 'הרצל אמר' ו'שלום אדוני המלך' – משחק של הצגת פעולה בלא מילים הדורשת מן ה'מלך' לזהותה, ומעתיקה לכאן גם משהו מן המורשת הפוליטית של המונרכיה הבריטית.⁶⁷

כדורגל – משחקים כמובן בחוץ, במגרש, אבל אפשר גם אחרת – על פי מסורת משחק שהתקיימה באירופה ו'עלתה' ארצה. משטח עץ מסומן היה המגרש, כפתורים בכמה גדלים היו השחקנים, וביניהם תמרנו המשחקים בעזרת כפתור קטן – 'הכדור' – שהונע באמצעות לחיצה עליו וכיוונו אל היעד. 'כדורגל של חדר' היה גם מגוון משחקי קופסה שיוצרו במולדת הכדורגל, אנגליה, והגיעו ארצה (ראו באיור 38). הנאה רבה הייתה טמונה גם באיסוף תמונות שחקני כדורגל והדבקתם במחברת מיוחדת, גרושת פרטים חשובים על אירועי המשחק ועל תוצאתו.

קהל הבאים מאירופה בשנות השלושים – חיילים בריטים ובעיקר עולים ממרכז אירופה – הביא אתו מגוון די גדול של צעצועי פח זולים, והם היו בארץ למקסם (אטרקציה) משחקי. משחק פופולרי היה מכוניות פח ועיגולי מתכת שתחתיתם תמונת נייר מצוירת ששוקעו בה כמה מגרעות שאליהן היה צריך לכוון ולהכניס כדורים קטנים, קוביות וכדומה (ראו באיור 38).

בימי המלחמה הייתה המתכת חומר נחוץ לתעשיית הנשק, לכן יצרנים רבים בארץ ישראל הרבו לייצר צעצועי עץ – מבוכה קטנה ועד מכונית גדולה (ראו באיור 39). נוסף על כך, יוצרו עוד ועוד משחקי רביעיות קלפים: 'ציד צד' מתוצרת ד"ר זאב פרייהן, משחק דמקה לכל עת מתוצרת 'פרלי' – תעשיית כלי משחק זעירים, דומיננו, דומיננו חיות ודומיננו צמחים, הדוב השחור, למך, שחמט ודוק וכולם מתוצרת 'ברלוי' (ראו באיור 40).

66. ראו הורוביץ, 1000 משחק, עמ' 7-12.

67. על משחקי החברה ראו סלע, אמת או חובה, עמ' 66, 88, 178.

סיכום

במאמר זה ביקשתי להציג קצת מעולם תוצרי הילדות בארץ ישראל, תוצרים שנשזרו בעולם הילדים ופישטו את האידאולוגיה הציונית למשמעות חפצית יום-יומית. תוצרים אלה יצרו מסכת צבעונית מאוד של הוויה ציונית. הוויה זו, שנפרסה בהרחבה בפני הילדים במסגרת מערכת החינוך בגן ובבית הספר, נמשכה אל פני תוצרי הילדות ששיחקו בהם ועסקו בהם בזמנם הפנוי.

ילדי הזמן שיחקו כמובן גם ב'סתם משחקים' שייבאו גלי העולים בעלייה החמישית, אך מרבית התוצרים שיוצרו בארץ ושצרכו הילדים, הבלטו מסר לאומי-עברי שחיבר את הילדים להוויית בניין הארץ, ייצג את תמצית עולם המבוגרים ובה בעת הבנה דור ילדים עברי-ציוני.

הילדים גזרו תמונות וכרטיסי משחק, הדביקו בולים והתקינו מחברת טבע ראויה, גדושה פרחי מולדת שנקטפו ויובשו באהבה. הילדים טיילו בארץ של מפת משחק קופסה, ובאמצעותה עקבו מרחוק אחר המלחמה הגדולה בנכר. הם שיננו את עלילות הגיבורים הלאומיים באמצעות אריזות ממתקים, ועמלו ובנו את תל אביב מתוך דפי גזירה. הם הפנימו את מצוות היותם ילדים עברים חדורי אמונה והכרה במסר הלאומי שהציגה קק"ל בשלל תוצרי גרפיקה שהורחבו בידי היצרנים הפרטיים, שעשו כך באהבה, בגאווה ובנכונות, וגם מתוך שיקול חינוכי-מסחרי.

נספח - איורים למאמר⁶⁸

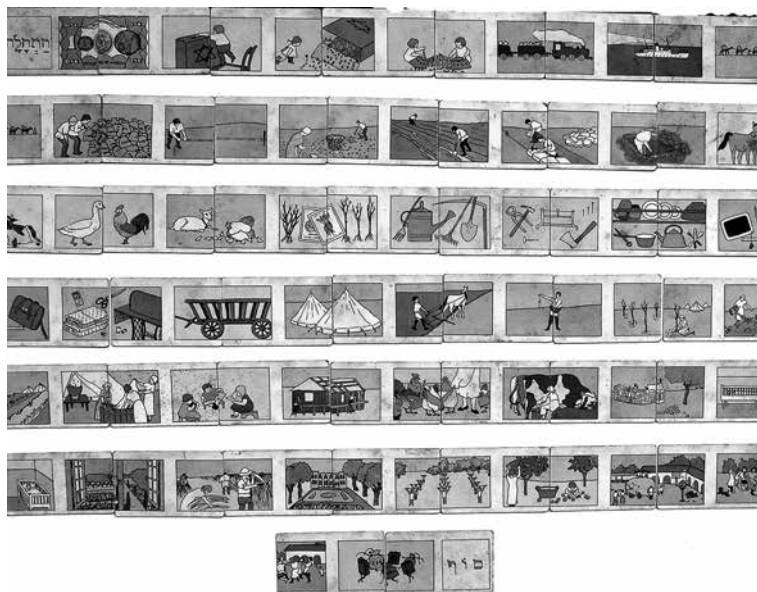
איור 1: תעודת יום הולדת לילדי גן, הוצאת הקק"ל, שנות הארבעים

איור 2: כריכת חוברת צביעה 'המתחיל', שנות הארבעים

68. כל האיורים לקוחים מהאוסף הפרטי של כותב המאמר ומפורסמים בקובץ זה ברשותו ועל דעתו.

חיים גרוסמן

איור 3: 'דומינו ארץ ישראל', קלפי משחק, שנות העשרים

איור 4: אגרות ברכה, ארץ ישראל, תש"ז

איור 5: מכתב של ילדה לחברתה ובו איור של קופת קק"ל, תש"ה

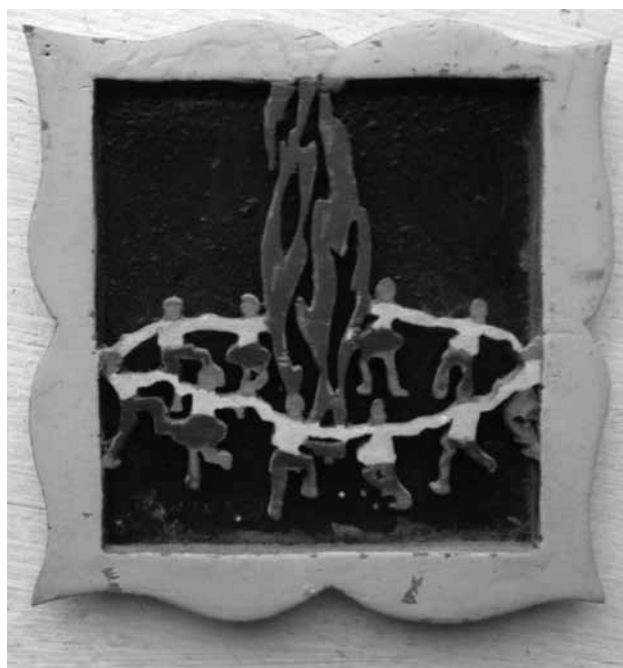

איור 6: תו סרט של הקק"ל 'קרקע לאומית יסוד לעליה מוגברת', שנות הארבעים

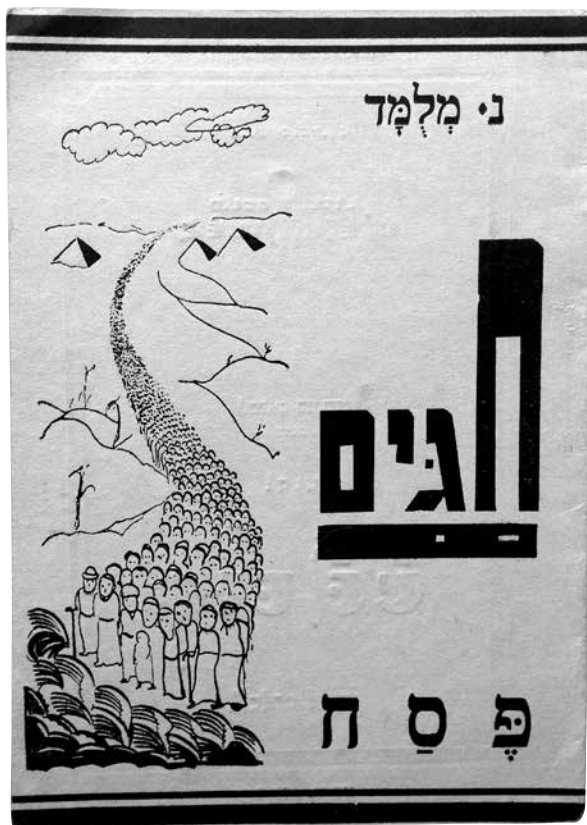
'להיות כאן ילד' - בארץ ישראל בשנות הארבעים במאה ה-20

איור 7: 'דגל שמחת תורה', שנות הארבעים

איור 8: מדורת ל"ג בעומר, עבודת תלמיד, דיקט מנוסר וצבוע, שנות הארבעים

איור 9: חוברת חגים 'פסח', נ' מלמד, שנות הארבעים

איור 10: קופסת משחק לוטו, 'ארצי', הוצאת ב' ברלוי, שנות הארבעים

איור 11: לוח משחק 'אעברה נא בארץ', הוצאת הקק"ל, שנות השלושים

איור 12: קופסת משחק קלפים 'נביאים', הוצאת ב' ברלוי, שנות הארבעים

איור 13: קופסת משחק – 'טיול בארץ' תוצרת ב' בר לוי, שנות הארבעים

איור 14: קוביית משחק בצורת סביבון למשחק 'טיול בארץ', הוצאת ב' ברלוי, שנות השלושים

'להיות כאן ילד' - בארץ ישראל בשנות הארבעים במאה ה-20

איור 15: קופסת משחק, הוצאת ב' ברלוי, שנות השלושים

איור 16: אלבום לתמונות ארץ ישראל הוצאת 'דובק', שנות הארבעים

איור 17: כרזת גיוס לצבא הבריטי, 1939

איור 18: קופסה ולוח משחק 'על המשמר' תוצרת ב' ברלוי, שנות הארבעים

'להיות כאן ילד' - בארץ ישראל בשנות הארבעים במאה ה-20

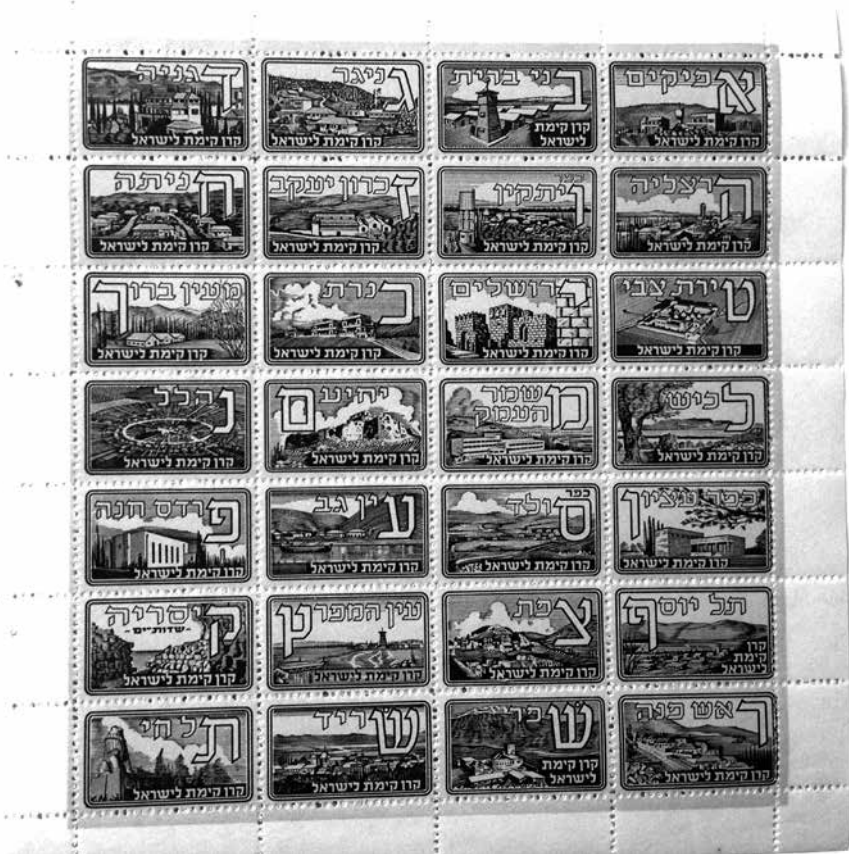
איור 19: לוח משחק 'מלחמה' (פרט), שנות הארבעים

איור 20: כריכת חוברת 'עלילות קופסון בן-חילי', ירושלים, 1940

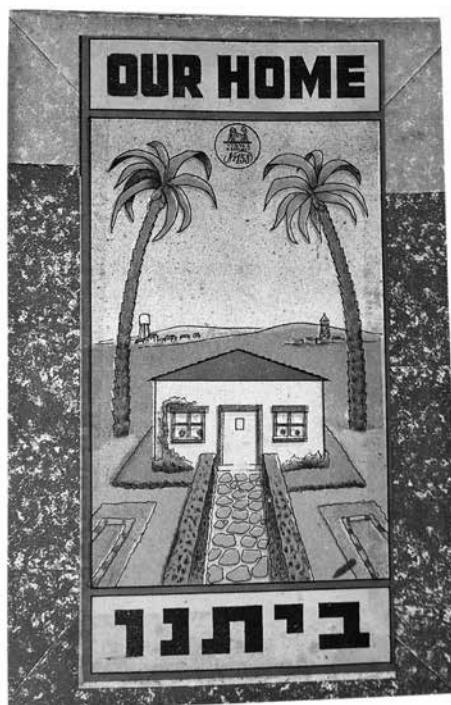
איור 21: חוברת צביעה 'הילד ומכחולו', קק"ל, ירושלים, תש"ז

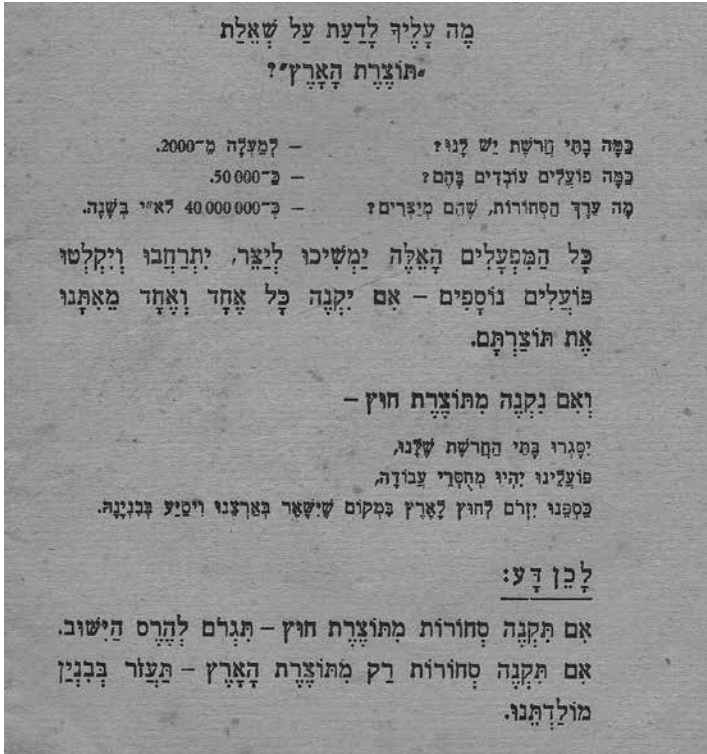
איור 22: בולי קק"ל, שנות הארבעים

איור 23: קופסת משחק, 'אנו בונים את ארץ ישראל', הוצאת ב' ברלוי, שנות הארבעים

איור 24: קופסת משחק 'ביתנו', הוצאת ב' ברלוי, שנות הארבעים

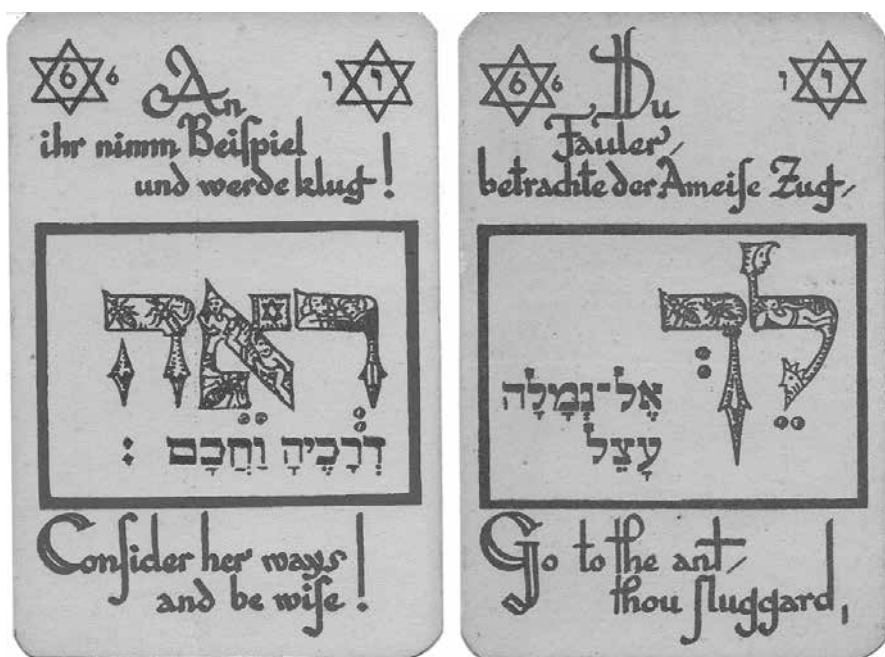
איור 25: כריכה אחורית של מחברת, שנות הארבעים

איור 26: חוברת 'קול האדמה', הוצאת הקק"ל, שנות הארבעים

איור 27: קופסת משחק 'תשבץ' הוצאת 'עבר' ירושלים, שנות השלושים

איור 28: קלפי משחק, רוזה פרוידנטל, ברסלאו, 1930

'להיות כאן ילד' - בארץ ישראל בשנות הארבעים במאה ה-20

איור 29: כריכת מחברת 'דיוקן ביאליק', הוצאת מניר, תל אביב, שנות הארבעים

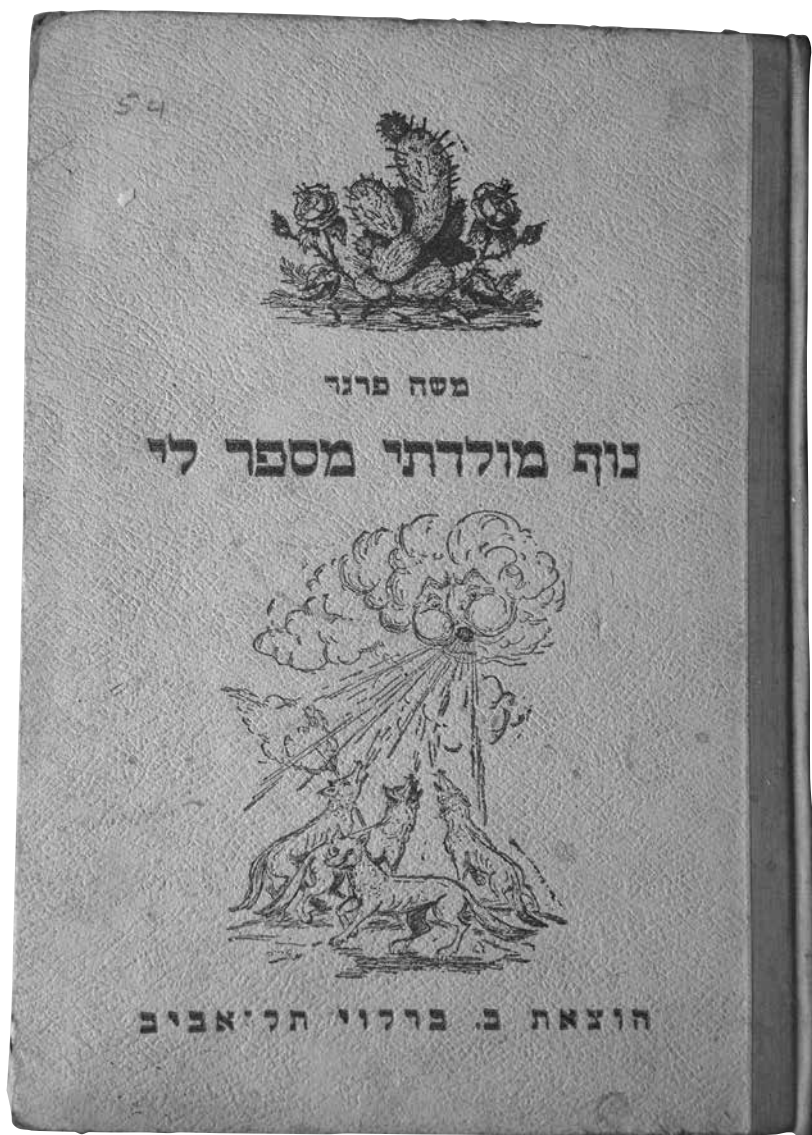
איור 30: כריכת מחברת, א"י, שנות השלושים

איור 31: עטיפת נייר שוקולד 'פרוגרס', שנות העשרים

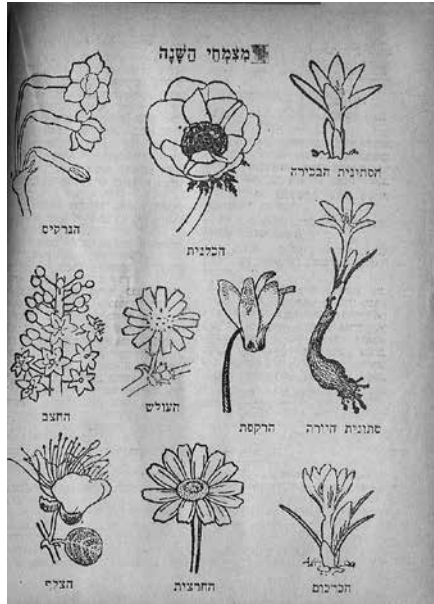

איור 32: קופסת משחק 'רביעיות קלפים' הספרן" הוצאת ב' ברלוי, צייר: דוד גלבווע, שנות הארבעים

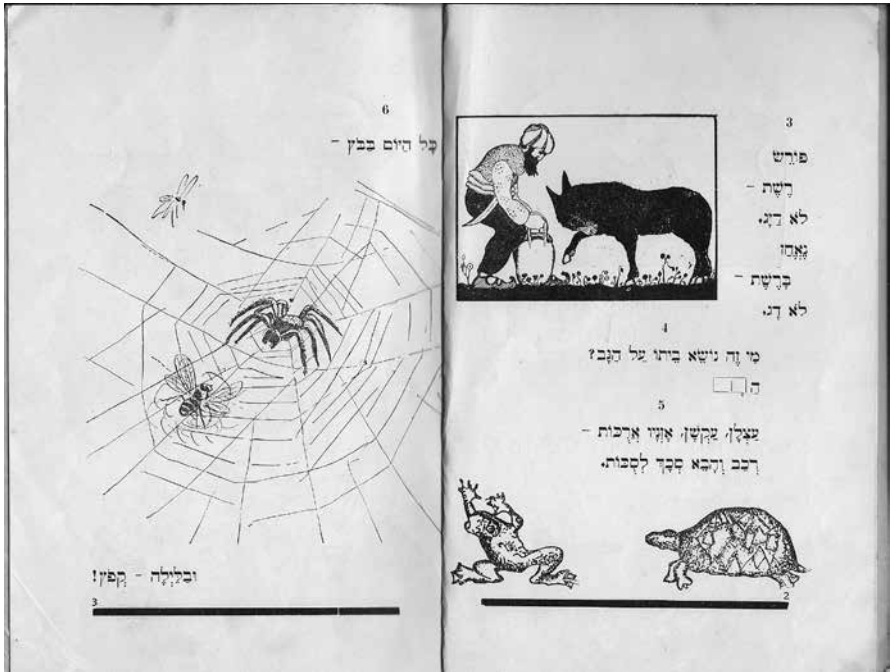

איור 33: כריכת ספר 'נוף מולדתי מספר ליי', הוצאת ב' ברלוי, שנות הארבעים

חיים גרוסמן

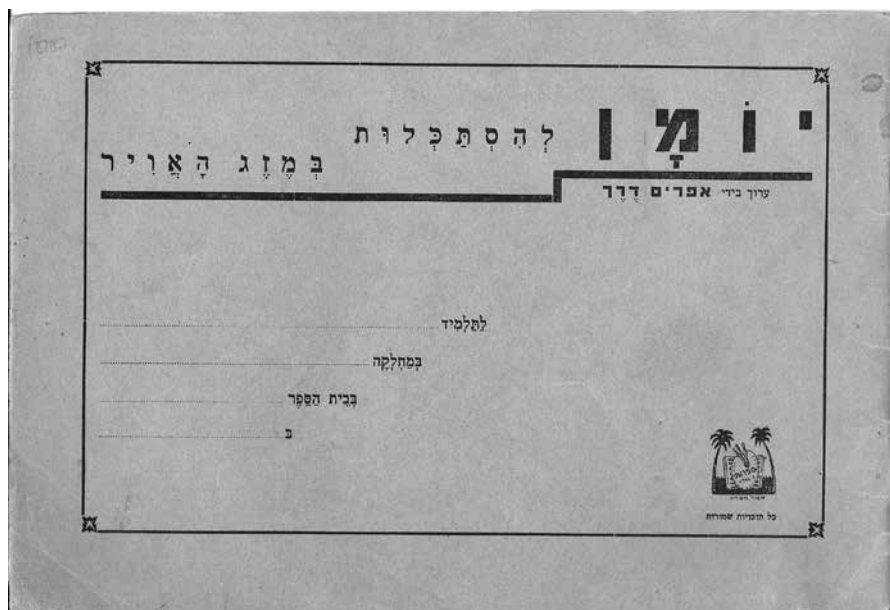

איור 34: דף להכרת 'צמחי השנה' הוצאת ב' ברלוי, שנות הארבעים

איור 35: איור בתוך חוברת 'חידות לילדים', מאת לויז קיפניס, תל אביב, שנות הארבעים

'להיות כאן ילד' - בארץ ישראל בשנות הארבעים במאה ה-20

איור 36: יומן להסתכלות במזג האוויר, ערך: אפרים דרך, הוצאת ב' ברלוי, שנות הארבעים

איור 37: דף להכנת גזירות נייר מתוך הספר "אמנות ואומנות לבתי הספר", מאת מ"א ביגל, הוצאת אמנות, פרנקפורט ע"ן מייץ, 1922

איור 38: משחקי קוביות וכדורים, מתכת ונייר מצויר, תוצרת גרמניה, שנות השלושים

איור 39: בובה מעץ

איור 40: משחק שחמט, הוצאת פן-לי, תל אביב, שנות הארבעים

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אורים – קובץ לשאלות חנוך והוראה, כרך ד חוברת 1-2 (תש"ז).
- אורן, צילום כחול-לבן איכנולד, מכאן הכל צומח אלמוג, הצבר אלמוג, משחק שנשחק אפרוראי, ערכים
- ר' אורן, צילום כחול-לבן, ירושלים תשנ"ט. ד' איכנולד (עורך), קרן קיימת לישראל – מכאן הכל צומח, תל אביב 2002.
- ע' אלמוג, הצבר – דיוקן, תל אביב תשנ"ה. ע' אלמוג, "משחק שנשחק, שחוק מעלה" בתוך: ד' טרטקובר (אוצר), טיול בארץ, תל אביב 1999, עמ' 40.
- A. Appadurai, "Commodities and the Politics of Value", in: S. Pearce (ed.), *Interpreting Objects and Collections*, London and New York 1994, pp. 77.
- ר' ארבל, כחול לבן בצבעים, תל אביב 1997. מ' בליך, י' פרישמן, ח' רצ'צקי, ספר המסיבות, ירושלים תש"ו.
- א"ז בן-ישי (עורך), מולדתי, תל אביב תש"ז. י' בר-גל, סוכנת תעמולה ארץ ישראלית, ירושלים תשנ"ט.
- י' בר-גל, מ' עזריה, "על המפה", בתוך: ד' טרטקובר, (עורך), טיול בארץ, תל אביב 1998, עמ' 43-55.
- נ' ברוך, "עשן בעיניך" – מלחמת הסיגריות, 1930, קשר 14 (1993), עמ' 125-129.
- M. Berkowitz, *Zionist Culture And West European Jewry Before The First World War*, Cambridge 1993.
- ל' ברקלי, "בולי הקרן הקיימת מספרים", ידיעות למורה 6 (ניסן תש"ד).
- ג' גביש (אוצרת), דפוס א.ל. מונזון – 1892-1992, מוזיאון חצר הישוב הישן, ירושלים 2009.
- ח' גרוסמן, "ד"ש עם פרח מארץ מולדת", קשר 37 (2008), עמ' 128-133.
- ח' גרוסמן, "יהודה המכבי מתגייס לצה"ל", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי כב (תשס"ג), עמ' 123-142.
- ארבל, כחול לבן בליך ואחרים, ספר המסיבות בן-ישי, מולדתי בר-גל, סוכנת תעמולה בר-גל ועזריהו, על המפה ברוך, עשן בעיניך ברקוביץ, תרבות ציונית ברקלי, בולי הקרן הקיימת גביש, דפוס מונזון גרוסמן, ד"ש עם פרח גרוסמן, יהודה המכבי

- גרוסמן, לראות את התנ"ך
 ח' גרוסמן, "לראות את התנ"ך", פנים 35 (2006), עמ' 99-106.
- גרוסמן, משהו מתוק
 ח' גרוסמן, "משהו מתוק לילדים – על אישים המעטרים ממתק בתרבות הילדים בישראל", קשר 41 (2011), עמ' 101-108.
- גרוסמן, פני מחברת גרוסמן וגרנות, על המפה
 ח' גרוסמן וא' גרנות, על המפה – מפת ישראל באיור, בציור וכסמל (קטלוג), מוזאון ישראל, אגף הנוער, ירושלים 2008.
 מ' גרינצוויג, "עברית של קיבוץ גלויות", עת-מול 214 (תשע"א), עמ' 28-30.
- דוד, פסלי פניה דוד, גרפיקה עברית
 א' דוד, פסלי פניה של אמה, תל אביב תשע"ב.
 ב' דונר, גרפיקה עברית – סטודיו האחים שמיר, תל אביב 1999.
- דונר, לחיות עם החלום
 ב' דונר (עורכת), לחיות עם החלום, תל אביב 1989.
- דר, ומספסל הלימודים ה' דר, ומספסל הלימודים לקחנו, ירושלים תשס"ו.
 מ' הורוביץ (עורך), 1000 משחק ומשחק, תל אביב תש"ו.
 מ' ורהפט, עלילות קפסון בן חיל, ירושלים 1941.
- חינסקי, רוקמות חינסקי, רוקמות
 ש' חינסקי, "רוקמות התחרה מבצלאל", תיאוריה וביקורת התחרה 11 (1997), עמ' 177-205.
- טרטקובר, ארץ ישראל טרטקובר, ארץ ישראל
 ד' טרטקובר, "ארץ ישראל הישנה והטובה", משקפים 8 (1990), עמ' 29-31.
- טרטקובר, טיול בארץ טרטקובר, פרנץ קראוס
 ד' טרטקובר (עורך), טיול בארץ, תל אביב 1998.
 ד' טרטקובר (אוצר), פרנץ קראוס – כרזות, תל אביב תשמ"א.
- יעקובי, טיולים יעקובי, טיולים
 ד' יעקבי, "טיולים ורכישת מולדת", בתוך ד' יעקובי (עורך), בינוי אומה, ירושלים תש"ס, עמ' 91-102.
- כנען קדר, ארץ חפץ כנען קדר, ארץ חפץ
 נ' כנען קדר (אוצרת), ארץ חפץ, מוזיאון ארץ ישראל, תל אביב 2006.
- לדני, אות הצמח לדני, אות הצמח
 ש' לדני, "אות הצמח", ארץ וטבע 106 (2006) עמ' 58-59.
 נ' להב, "משחקי ארץ-ישראל", בית 4 (1983), עמ' 59-61.
- לידס-הורוויץ, סמיוטיקה W. Leeds-Hurwitz, *Semiotics and Communication: Signs, Codes, Cultures*, New Jersey, London 1993.

- מיכלסון ולפידות, מאה שנות מישורי, ישראליות חזותית מישורי, שורו הביטו מגנור פרידמן, דם הכלנית משיח, ילדות ולאומיות סיטון, חינוך ברוח המולדת
- א' מיכלסון וא' לפידות, מאה שנות גימנסיה, תל אביב 2004.
- א' מישורי (אוצר), ישראליות חזותית, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2007.
- א' מישורי, שורו הביטו וראו, תל אביב 2000.
- ת' מגנור פרידמן, "דם הכלנית וכתם הכרום – פריחה באמנות ארץ ישראל", מכירה פומבית 40 (2004), עמ' 36-41.
- ס' משיח, ילדות ולאומיות, תל אביב 2000.
- ש' סיטון, חינוך ברוח המולדת, תל אביב תשנ"ט.
- ד' סלע, אמת או חובה, ירושלים 2005.
- ר' סלע, צילום בפלסטין – ארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים, הרצלייה 2000.
- ע' עוז, סיפור על אהבה וחושך, ירושלים 2002.
- מ' עזריהו, "בעיני המתבונן", ישראל 1 (2002), עמ' 133-141.
- ח' עמית, "רוזה רוזה", עת-מול 177 (תשס"ה), עמ' 4-5.
- ג' עפרת, "פוסטר ציונות", בתוך: א' פרקש (אוצר), גרפיקה שימושית בארץ ישראל, תל אביב 1996, עמ' 12.
- א' פיקל-צברי (אוצרת), תערוכה מ"בנה" לירושלים, מוזיאון חצר הישוב הישן, ירושלים 2011.
- Palestine Trade Catalogue, Part 4, Tel Aviv 1944.*
- ל' קיפניס, אבא התגייס, תל אביב 1943.
- ל' קיפניס, מי זה, תל אביב 1946.
- י' שביט, "הרובד התרבותי החסר ומילוי: בין 'תרבות עממית רשמית' ל'תרבות עממית לא רשמית' בתרבות העברית הלאומית בארץ ישראל", בתוך: ב"ז קדר (עורך), התרבות העממית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 327-345.
- י' שביט, "עבודת הקולטורא: בין אומה יוצרת תרבות לתרבות יוצרת אומה בהקשר של הלאומיות היהודית החדשה בארץ ישראל", בתוך: י' ריינהרץ, י' שלמון, ג' שמעוני (עורכים), לאומיות ופוליטיקה יהודית – פרספקטיבות חדשות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 141-158.
- מאה שנות מישורי, ישראליות חזותית מישורי, שורו הביטו מגנור פרידמן, דם הכלנית משיח, ילדות ולאומיות סיטון, חינוך ברוח המולדת סלע, אמת או חובה סלע, צילום בפלסטין עוז, אהבה וחושך עזריהו, בעיני המתבונן ח' עמית, רוזה רוזה עפרת, פוסטר ציונות פיקל-צברי, מ"בנה" לירושלים קטלוג החלפות קיפניס, אבא התגייס קיפניס, מי זה שביט, הרובד התרבותי שביט, עבודת הקולטורא

- M. Schudson, "How Culture Works", *Theory and Society* 18, 1989, pp. 153–180. שודסון, תרבות
- נ' שחר, שיר שיר עלה נא, בן שמן 2008. שחר, שיר
- י' שטמפפר, "ה'פושקע' וגלגוליה - קופות ארץ ישראל כתופעה חברתית", קתדרה 21 (1981), עמ' 89-102. שטמפפר, קופות ארץ ישראל
- מ' שיר (עורך), שרשים 13, (גיליון מיוחד לשנת המאה לקק"ל), 2002. שיר, מאה לקק"ל
- א' שמאלי, "מחזור הצומח והחי", בתוך: דבר לילדים, כרך יד תש"ד, חוברת 3 עמ' 23, חוברת 7 עמ' 54-55, וחוברת 23 עמ' 183-184. שמאלי, הצומח והחי
- ת' שץ (אוצרת), מאדמה עד תפוח זהב, ירושלים תשנ"ב. שץ, מאדמה
- ת' שץ (אוצרת), תוצרת הארץ - 1923-1948, ירושלים 1997. שץ, תוצרת הארץ

